

Dorota MAJ

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej

dorota.maj@mail.umcs.pl

ROLA CZYNNIKA RELIGIJNEGO W STOSUNKACH MIĘDZYNARODOWYCH

PRZYPADEK JURYSDYKCJI PRAWOSŁAWNYCH W ESTONII

ABSTRACT**The Role of the Religious Factor in International Relations: The Case of Orthodox Jurisdictions in Estonia**

The research objective of this article was to analyse the role of the religious factor in international relations using the example of the Orthodox jurisdictions in Estonia: The Estonian Apostolic Orthodox Church under the Ecumenical Patriarchate of Constantinople and the Estonian Orthodox Church. The article examines the hypothesis that, despite the high rate of secularisation of Estonian society and with a relatively low level of religious identification (29% of the total number of people over 15 years of age), the situation of the Orthodox Church in Estonia has improved. The situation of the Orthodox Church remains one of the important factors shaping international relations at many levels - both the relations between the Russian Federation and Estonia, and the relations between the Russian Orthodox Church and the Orthodox Churches in Estonia or, finally, the Russian Orthodox Church and the Ecumenical Patriarchate in Constantinople. The results of the research presented in the article are based on a critical analysis of documents and literature on the subject. The problems of the article concern the most important aspects of the functioning of the two Orthodox jurisdictions in Estonia, as well as the resulting consequences in the field of international relations: 1) the establishment of the autonomous church in Estonia and its division into Constantinopolitan and Moscow jurisdictions and the role of the Moscow Patriarchate and the Ecumenical Patriarchate of Constantinople; 2) the situation of the Orthodox Church in Estonia after 1991 and the consequences of

the annexation of Estonia by the USSR for the solutions adopted; 3) changes in the Orthodox Church in Estonia conditioned by the war in Ukraine.

Keywords: Estonian-Russian relations, state-church relations, religion in international relations, Orthodox jurisdiction

Słowa kluczowe: relacje estońsko-rosyjskie, relacje państwo-kościół, religia w stosunkach międzynarodowych, jurysdykcja prawosławna

WPROWADZENIE

Jak zauważa Ringo Ringvee, estoński badacz religii:

W Estonii religia nigdy nie odgrywała ważnej roli na politycznym lub ideologicznym polu bitwy. Instytucjonalne życie religijne było zdominowane przez obcokrajowców aż do początku XX wieku. Narodowemu przebudzeniu pod koniec lat 80. towarzyszyło odrodzenie religijne. Religia była czymś, co postrzegano jako związek z przedsowietickimi złotymi dniami. Jednak na początku lat 90. zainteresowanie zinstytucjonalizowaną religią zaczęło maleć¹.

Opinia ta wyraża całokształt charakterystyki stosunków wyznaniowych we współczesnej Estonii. Po pierwsze, wpływ religii na życie państwowe został ograniczony już w 1920 roku konstytucyjną zasadą rozdziału państwa i religii, zawierającą się w sformułowaniu *W Estonii religia państwowa nie istnieje (Riigiuskus Eestis ei ole)*², która została umieszczona także w konstytucji z 1992 roku (*Kościół państwowy nie istnieje*)³. Sytuacja wyznaniowa we współczesnej Estonii wpisuje się więc w model wyznaniowości, który ukształtował się w państwach Europy Środkowej i Wschodniej po upadku socjalistycznego ateizmu pod koniec lat 80. Model ten charakteryzują trzy cechy: formalno-prawne podstawy świeckości, rozwój tradycyjnych religii oraz zajmowanie przez religię podporządkowanej pozycji względem instytucji państwa, czemu towarzyszy *koncesja na nauczanie*⁴. Po drugie, po odrzuceniu restrykcyjnego i antywolnościowego ustawodawstwa możliwe było ustanowienie prawa gwarantującego szeroki zakres wolności

¹ R. Ringvee, *Is Estonia Really the Least Religious Country in the World?*, „The Guardian” 2011, 16 X, [online] <https://www.theguardian.com/commentisfree/belief/2011/sep/16/estonia-least-religious-country-world>, 1 XII 2024.

² Eesti Vabariigi Põhiseadus, Asutava Kogu poolt 15. juunil 1920 a. vastuvõetud, Riigi Teataja 1920, 113/114, 243.

³ Konstytucja Republiki Estońskiej przyjęta przez obywateli Republiki Estońskiej w referendum przeprowadzonym w dniu 28 czerwca 1992 r., przeł. A. Puu, [w:] *Konstytucje państw Unii Europejskiej*, Warszawa 2011.

⁴ A. Curanović, *The Post-Soviet Religious Model. Reflections on Relations between the State and Religious Institutions in the CIS Area*, „Religion, State and Society”, vol. 41, no. 3, s. 330–351, <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/09637494.2013.843122>.

sumienia i wyznania, a także odpowiadającego standardom liberalno-demokratycznym rozdziału państwa i religii⁵. Nie zmienia to jednak faktu, że po przemianach polityczno-społecznych, związanych z odejściem od zasad radzieckiej polityki wyznaniowej, Estończycy, którzy jeszcze w okresie międzywojennym zaczęli dystansować się od religii, nie wykazali zainteresowania powrotem do zinstytucjonalizowanej religii⁶. Potwierdzają to wyniki spisów powszechnych przeprowadzanych kolejno w latach: 2000, 2011 i 2021. O ile odsetek osób deklarujących wyznawanie jakiejkolwiek religii w trzech spisach kształtował się na poziomie 29%, o tyle zmiany wśród osób, które nie utożsamiają się z żadnym systemem religijnym, są znaczące, ponieważ od 2000 roku odsetek ten zwiększył się o 18,7% (w 2000 roku – 40,2%, w 2011 roku – 54,1%, w 2021 roku – 58,7%)⁷. Wyraźne zmiany zarysowały się także w strukturze deklarowanych odłamów i wyznań. W porównaniu z wcześniejszymi spisami wyraźnie zmniejszył się odsetek luteranów, który w 2021 roku wyniósł 8%, podczas gdy w 2000 roku kształtował się na poziomie 14%, a w 2011 roku – 10%. Tym samym największą grupą wyznaniową stali się prawosławni, stanowiąc 16% ogółu społeczeństwa (w 2011 roku stanowili 16%, natomiast w 2000 roku – 14%)⁸. Po trzecie, współczesna arena religijna, szczególnie w odniesieniu do Kościoła prawosławnego, wyraża sentymentalne nawiązanie do okresu po uzyskaniu niepodległości w 1918 roku, kiedy podjęte działania doprowadziły do estonizacji i niezależności Estońskiego Apostolskiego Kościoła Prawosławnego (Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik, EAÕK) od Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego. Estonia jest też miejscem rywalizacji o wpływy obydwu jurysdykcji, swoistej walki o „rząd dusz”, co także wynika z faktu, że religia stanowi element wyrażania tożsamości narodowych i etnicznych i jako taka może podlegać politycznej instrumentalizacji.

Współczesne prawosławie w Estonii jest podzielone na dwie jurysdykcje (konstantynopolitańską i rosyjską), co rodzi liczne problemy, tak w polityce wewnętrznej, jak i na arenie międzynarodowej. Jest to zgodne z obserwacją Eileen Barker, która podkreśla, że w państwach postkomunistycznych w krótkim czasie okazało się, że demokracja i pluralizm nie są rozwiązaniami idealnymi, a wolność religijna nie jest tak łatwa do wprowadzenia, a nawet nie tak pożądana jak sądzono wcześniej⁹.

Celem badawczym podjętym w artykule jest analiza roli, jaką odgrywa we współczesnych stosunkach międzynarodowych czynnik religijny na przykładzie jurysdykcji prawosławnych w Estonii: Estońskiego Apostolskiego Kościoła Prawosławnego, podlegającego Ekumenicznemu Patriarchatowi w Konstantynopolu, oraz Estońskiego Kościoła Prawosławnego (Eesti Õigeusu Kirik, EÕK), który od sierpnia 2024 roku

⁵ M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2005, s. 85.

⁶ Na podobne zjawisko występujące na Litwie zwróciła uwagę Milda Ališauskienė. Zob. M. Ališauskienė, *Religia w postkomunistycznym społeczeństwie na Litwie: miejsce, zmiany i formy funkcjonowania*, „Politeja” 2011, nr 2 (16), s. 354.

⁷ Rahvastiku demograafilised ja etno-kultuurilised näitajad, <https://rahvaloendus.ee/et/tulemused/rahvastiku-demograafilised-ja-etno-kultuurilised-naitajad> (dostęp: 11.11.2024).

⁸ Tamże.

⁹ E. Barker, *But Who's Going to Win? National and Minority Religions in Post-Communist Society*, „Facta Universitatis, Series: Philosophy and Sociology” 1999, vol. 2, no. 6, s. 49.

podejmuje działania na rzecz rozluźnienia więzi z Patriarchatem Moskiewskim¹⁰. Weryfikowana w artykule hipoteza zakłada, że pomimo wysokiego współczynnika zsekularyzowania społeczeństwa Estonii przy relatywnie niskim poziomie identyfikacji religijnej (wynoszącym 29% ogółu osób powyżej 15 roku życia) sytuacja Kościoła prawosławnego pozostaje jednym z istotnych czynników kształtujących stosunki międzynarodowe na wielu poziomach – zarówno relacji między Federacją Rosyjską i Estonią, ale również stosunków między Rosyjską Cerkwią Prawosławną a Kościołami prawosławnymi w Estonii czy wreszcie Rosyjską Cerkwią Prawosławną a Patriarchatem Ekuumenicznym w Konstantynopolu.

Wyniki badań zaprezentowanych w artykule dotyczą kilku najważniejszych aspektów związanych z funkcjonowaniem dwóch jurysdykcji prawosławnych w Estonii, a także wynikających z tego konsekwencji w obszarze stosunków międzynarodowych. Analizy dotyczą:

1. procesu utworzenia Kościoła autonomicznego w Estonii i jego podziału na jurysdykcję konstantynopolitańską i moskiewską;
2. sytuacji Kościoła prawosławnego w Estonii po 1991 roku i konsekwencje aneksji Estonii przez ZSRR dla przyjętych rozwiązań;
3. zmian w prawosławiu w Estonii warunkowanych wojną w Ukrainie.

UTWORZENIE ESTOŃSKIEGO APOSTOLSKIEGO KOŚCIOŁA PRAWOSŁAWNego W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM I JEGO RELACJE Z ROSYJSKIM KOŚCIOŁEM PRAWOSŁAWNym

Tereny dzisiejszej Estonii zaczęły podlegać wpływowi prawosławia już w okresie X-XII wieku, ale dla współczesnej sytuacji Kościoła prawosławnego w Estonii kluczowe są wydarzenia i tendencje, które zaczęły się zaznaczać w połowie XIX wieku, kiedy nastąpił gwałtowny wzrost liczby wiernych spowodowany konwersją wyznawców luteranizmu oraz migracjami z innych części Imperium Rosyjskiego¹¹. Towarzyszył temu rozwój kościelnej infrastruktury, w tym budowa nowych świątyń, tworzenie szkół parafialnych i kolegiów nauczycielskich oraz tłumaczenie pism liturgicznych na język estoński. Ze względu na systematycznie powiększającą się liczbę wiernych w 1850 roku została erygowana diecezja ryska, obejmująca ziemie estońskie i łotewskie¹². Istotną przesłanką

¹⁰ Do 20 sierpnia 2024 roku oficjalna nazwa brzmiała: Estoński Kościół Prawosławny Patriarchatu Moskiewskiego (Moskva Partiarhaadi Eesti Õigeusu Kirik, MPEÕK).

¹¹ M. Benovska-Sabkova, *Armastus, Andestus, Alandlikkus. The Rediscovery of Orthodox Christianity in Post-Soviet Estonia*, „Journal of Ethnology and Folkloristics” 2011, vol. 5, no. 1, s. 23-43.

¹² Głównym celem erygowania diecezji ryskiej było przeciwdziałanie wpływom staroobrzędowców. Nie zmienia to jednak faktu, że w latach 50. XIX wieku liczyła ona ok. 100 000 wiernych, głównie chłopów łotewskich i estońskich, którzy przeszli konwersję na prawosławie; natomiast w 1914 roku diecezja liczyła już 273 023 wiernych, 267 parafii, 71 kaplic i domów modlitw, seminarium duchowne w Rydze oraz 457 szkół prawosławnych. Zob. I. Paert, *Conciliarity in the Borderlands. The Riga Orthodox Council (Sobor) of 1905 and the Church Reform Movement in Imperial Russia*, „The Journal of Ecclesiastical History” 2022, vol. 73, no. 3, s. 578.

była także przewaga Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej nad innymi związkami wyznaniowymi, zarówno pod względem miejsca w strukturze państwa, jak i posiadanego majątku. To uprzywilejowanie skutkowało jednak realizacją przez rosyjskie prawosławie założeń polityki imperialnej, zakładającej integrację obszarów poprzez jednolity język, system szkolnictwa i marginalizację lokalnej władzy. Jak twierdzi Alicja Curanović:

W tym układzie wyznaniowym zwasalizowana Cerkiew była kluczową instytucją państwową, wychowującą poddanych w duchu posłuszeństwa, patriotyzmu, legitymizującą władzę carów oraz dającą imperium integrującą ideę¹³.

Sytuacja Kościoła prawosławnego na ziemiach dzisiejszej Estonii zmieniła się pod wpływem dwóch czynników: po pierwsze, „ruchu soborowego” w Kościele prawosławnym w latach 1905–1917 (do momentu zwołania soboru lokalnego) oraz, po drugie, ogłoszenia niepodległości przez Estonię. Wydarzenia te rozgrywały się na tle rewolucji w Imperium Rosyjskim i ostatecznego zwycięstwa rewolucji bolszewickiej, co doprowadziło do zmiany systemu władzy w carskiej Rosji. Kierunki polityki określone w aktach normatywnych na nowo zdefiniowały miejsce organizacji (w tym podmiotów religijnych) w państwie. Akty normatywne przyjęte w latach 1917–1922 stanowiły jurydyczną podstawę polityki wyznaniowej wdrażanej do końca ZSRR. Jej rdzeń stanowiła z jednej strony tradycja cesaropapizmu bizantyjskiego, który w pełni podporządkowywał każdy aspekt działalności religii nadzorowi państwa, z drugiej zaś monizm ideologiczny i polityczny, czerpiący z założeń marksizmu-leninizmu¹⁴. W efekcie tej polityki rosyjskie prawosławie zostało osłabione i zmarginalizowane, a na poprawę sytuacji nie wpłynęła wystosowana przez patriarchę Sergiusza (Stragorodskiego) deklaracja lojalności, w której zaprzeczono, że Rosyjski Kościół Prawosławny był szykanowany.

Sekwencja wydarzeń w Kościele prawosławnym w 1917 roku została określona przez badaczy jako „rewolucja kościelna”, w której na niespotykaną dotąd skalę nastąpiła oddolna mobilizacja duchownych i osób świeckich, w tym grup dotychczas marginalizowanych (np. kobiet)¹⁵. Spontanicznie organizowane były kongresy, na których wybrano biskupów, a także dyskutowano na temat reformy Kościoła. Najbardziej symptomatyczne były jednak starcia, do których dochodziło między biskupami a duchownymi parafialnymi. Kulminacyjnym punktem wydarzeń w Kościele prawosławnym było zwołanie Soboru Lokalnego Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego (1917–1918), pierwszego od XVII wieku soboru w Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej. Najważniejszą decyzją soboru była restauracja Patriarchatu Moskiewskiego (4 listopada 1917 roku) oraz zniesienie systemu synodalnego. Na urząd patriarchy Moskwy i całej Rusi został wybrany Tichon (Biełławin).

Dążenia do niepodległości przez Estonię przebiegały równolegle ze zmianami w diecezji ryskiej. Krótco po ogłoszeniu autonomii przez Estonię (30 marca 1917 roku),

¹³ A. Curanović, *Czynnik religijny w polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej*, Warszawa 2010, s. 79.

¹⁴ W. Bednaruk, A. Gil, *Soviet Religious Law in 1917–1922. Ideological and Legal Foundations*, „Studia Iuridica Lubliniensia” 2023, vol. 32, no. 3, s. 46.

¹⁵ J.M. White, *Edinoverie, Russian Orthodoxy, and Ecclesiastical Authority at the End of the Imperial Regime*, „The Russian Review” 2020, vol. 79, s. 187.

w dniach 6-7 kwietnia 1917 roku w Tallinie odbyło się zgromadzenie estońskich wyznawców prawosławia, w trakcie którego został przedstawiony projekt zmian w diecezji ryskiej, uwzględniający specyfikę narodową¹⁶. W przedstawionym dokumencie skierowanym do Świętego Synodu Estończycy zadeklarowali co prawda swoją lojalność wobec Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego, ale jednocześnie podkreślili aspekt swojej odrębności narodowej, a co się z tym wiąże, konieczność utworzenia w diecezji struktur estońskich. Szczególny nacisk został położony na obsadzanie parafii duchownymi znającymi języki narodowe (odpowiednio łotewski lub estoński) oraz niebędących mnichami. Ten dynamiczny zwrot w kierunku tożsamości narodowej był związany z rozwojem ruchów narodowych w reakcji na politykę rusyfikacji administracji i szkół prowadzoną w okresie imperialnym. Należy przy tym podkreślić, że estońskie prawosławie stanowiło grupę mniejszościową w porównaniu z luteranizmem, miało również słabsze powiązanie z tożsamością narodową, dysponowało jednak szeroką bazą społeczną, która od początku XX wieku zapewniała obsadę większości stanowisk kościelnych w parafiach. O podziale diecezji ryskiej i utworzeniu dwóch sufraganii dla kongregacji estońskiej i łotewskiej zdecydował Nadzwyczajny Kongres diecezji ryskiej w maju 1917 roku. Pomimo różnic między Rosjanami, Łotyszami i Estończykami, ostatecznie projekt podziału diecezji ryskiej został poparty przez Jana (Smirnowa), arcybiskupa Rygi i Mitawy, który w sprawozdaniu przekazanym do Świętego Synodu podkreślił konieczność wyodrębnienia w strukturze Kościoła nowych jednostek, lepiej odpowiadających na potrzeby ludności estońskiej i łotewskiej, a także zabezpieczających Kościół przed dwoma zjawiskami: rosnącą popularnością socjalizmu oraz „sekciarstwem”¹⁷. Utworzenie sufraganii tallińskiej, w której urząd biskupi sprawował początkowo Platon (Kulbusch)¹⁸, pierwszy biskup pochodzenia estońskiego, było kluczowym krokiem do odłączenia estońskiego prawosławia.

W niepodległej Estonii prawosławni stanowili specyficzną mniejszościową grupę wyznaniową¹⁹. Wyróżniali się rozproszeniem po całym terytorium państwa, a także zróżnicowaniem etnicznym, obejmującym zarówno Estończyków, którzy w połowie XIX wieku porzucili luteranizm na rzecz prawosławia²⁰, społeczność Setu²¹,

¹⁶ *Orthodoxy in Estonia, 1917. The Restoration of the Tallinn Suffragancy*, [online] <https://www.balticorthodoxy.com/orthodoxy-in-estonia-1917>, 15 XI 2024.

¹⁷ Za sekciarzy uznani zostali staroobrzędowcy. Zob. Report of Archbishop Ioann (Smirnov) of Riga and Mitau, 10 July 1917: RGIA, f 796, op 204, ot. 2, st. 2, d. 332, l. 1-2, cyt. za: [online] <https://www.balticorthodoxy.com/orthodoxy-in-estonia-1917>, 15 XI 2024.

¹⁸ Platon (imię świeckie Pavel) został zastrzelony w 1919 roku.

¹⁹ Spis powszechny przeprowadzony w 1934 roku ujawnił następujące tendencje wyznaniowe: 78% stanowili luteranie, 19% prawosławni, natomiast 1% nie zadeklarował żadnej religii. Zob. O. Schihalejev, *Religious Education at Schools in Estonia*, [w:] *Religious Education at Schools in Europe. Northern Europe*, red. M. Rothgangel, G. Skeie, M. Jäggle, Vienna 2014.

²⁰ Por. N. Melvin, *Russians beyond Russia. The Politics of National Identity*, London 1995, s. 28; S. Dudra, R. Król-Mazur, D. Maj, *Polityka wyznaniowa. Wschodnia i ekumeniczna perspektywa eklezjalna*, Zielona Góra 2018, s. 106-109.

²¹ Por. F.J. Oinas, *The Position of the Setus in Estonian Folklore*, „Journal of Baltic Studies” 1974, vol. 5, s. 18.

jak i liczne grupy migrantów, którzy na terenach Estonii osiedlili się jeszcze przed 1917 rokiem²².

Pomimo akcentowania tożsamości narodowej przez wiernych prawosławnych przy ubieganiu się o podział diecezji ryskiej władze niepodległego państwa z nieufnością podchodziły do Kościoła prawosławnego; o ile luteranizm był traktowany jako wyznanie rodzime Estończyków, silnie zespolone z historią regionu, o tyle prawosławie, także ze względu na podleganie zagranicznym strukturom kościelnym, było postrzegane jako obcy odłam religijny. Największymi rzecznikami niezależności od Patriarchatu Moskiewskiego były ruchy nacjonalistyczne, które optując za niepodległym państwem, domagały się autonomizacji Kościoła lokalnego. Wzmocnienie struktur lokalnego Kościoła było argumentowane koniecznością stworzenia przeciwwagi dla luteranizmu i ruchów nacjonalistycznych odwołujących się do tożsamości protestanckiej²³. W 1919 roku został zwołany kongres wszystkich estońskich parafii Kościoła prawosławnego, na którym ogłoszono powstanie Estońskiego Apostolskiego Kościoła Prawosławnego. Rok później patriarcha Tichon, osłabiony przez działania bolszewickiej Rosji, nadał Kościołowi w Estonii szeroką autonomię w sprawach administracyjnych, ekonomicznych i oświatowych, a także zezwolił na przejście na styl gregoriański. Autonomiczny status estońskiego Kościoła został potwierdzony przez Patriarchat Moskiewski w maju 1920 roku²⁴. Patriarcha Tichon zwlekał z nadaniem autokefalii, a w 1922 roku został aresztowany. Z tego względu Aleksander (Paulus), metropolita talliński i całej Estonii, zwrócił się w lipcu 1923 roku do patriarchy Konstantynopola Melecjusza IV o uznanie autokefalii Kościoła w Estonii oraz wyjaśnienie jej statusu kanonicznego²⁵. Powołując się na brak opieki kanonicznej nad Kościołem w Estonii ze względu na uwięzienie patriarchy Tichona, trudną sytuację Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej pod rządami bolszewików oraz konieczność zabezpieczenia wiernych, 7 lipca 1923 roku Patriarcha Konstantynopola Melecjusz IV wydał tomos, na mocy którego estońscy prawosławni przeszli pod jurysdykcję Patriarchatu Ekumenicznego w Konstantynopolu.

Zgodnie z regulacjami ustawowymi²⁶ statut Estońskiego Apostolskiego Kościoła Prawosławnego został zarejestrowany 3 lipca 1926 roku przez Ministra Spraw

²² Byli to m.in. staroobrzędowcy, którzy emigrowali na znak sprzeciwu wobec reform liturgicznych wprowadzanych przez patriarchę Nikona (Minowa, 1605-1681); żołnierze, urzędnicy i kupcy, przedstawiciele opozycji politycznej i uchodźcy. Por. S. Rimestad, *Modernising Church Life: the Case of the Interwar Orthodox Churches in Estonia and Latvia*, „Religion, State and Society” 2012, vol. 40, no. 3-4, s. 303; J. Lewandowski, *Historia Estonii*, Wrocław-Warszawa-Kraków 2002, s. 124-125, 139-140; S. Dudra, R. Król-Mazur, D. Maj, *Polityka wyznaniowa...*, s. 106-109; J. Engelhardt, *Singing in the Right Way. Orthodox Christians and Secular Enchantment in Estonia*, Oxford-New York 2015, s. 24.

²³ Report of the members of the Provisional Council of Riga Diocese to the Chief Procurator of the Holy Synod, 19 July 1917, RGIA, f. 796, op. 204, otd. 2, st. 2, d. 332, l. 3-4, cyt. za: [online] <https://www.balticorthodoxy.com/orthodoxy-in-estonia-1917>, 15 XI 2024.

²⁴ Letter from Sergii (Stragorodskii), metropolitan of Vladimir and member of the Holy Synod, to Paul Sepp, representative of the Diocesan Council in Tallinn, 28 June 1920, [w:] *Pravoslavie v Estonii. Issledovanie i dokumenty v dvukh tomakh*. vol. 2, Moskwa 2010.

²⁵ Speech of Archbishop Aleksander (Paulus) to Patriarch Meletios (Metaxakis) IV of Constantinople, 3 July 1923, [w:] *Pravoslavie v Estonii...*

²⁶ Usuliste ühenduste ja nende liitude seadus 12. november 1925, RT 183-184, 27 November 1925.

Wewnętrznych, a następnie – w konsekwencji zmiany konstytucji i przyjęcia nowej ustawy regulującej funkcjonowanie Kościołów i kongregacji²⁷ – statut został uzupełniony i zatwierdzony przez estoński rząd decyzją z 22 maja 1935 roku²⁸.

W 1938 roku rozpoczął się zaledwie dwuletni okres, w którym nastąpiło zbliżenie państwa i dwóch największych Kościołów w Estonii – Estońskiego Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego oraz Estońskiego Apostolskiego Kościoła Prawosławnego, co niekiedy jest błędnie utożsamiane z koncepcją Kościoła państwowego²⁹. Zgodnie z konstytucją z 1938 roku duchowni stojący na ich czele wchodzili w skład wyższej izby parlamentu (Riiginõukogu).

W 1940 roku po zaanektowaniu Estonii przez ZSRR autonomia Estońskiego Apostolskiego Kościoła Prawosławnego została zlikwidowana, a struktury kościelne włączone do Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego. Po wkroczeniu wojsk niemieckich w 1942 roku EAÕK zadeklarował swoją autonomię i odnowił stosunki z Patriarchatem Konstantynopola. Był to także moment pojawienia się pierwszej schizmy w historii EAÕK, ponieważ zdominowana przez etnicznych Rosjan diecezja w Narwie zadecydowała o pozostaniu w ramach Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej. Doszło do podziału na dwa Kościoły: autonomiczny estoński, oraz rosyjski. Po ponownym zajęciu Estonii przez ZSRR część estońskiego duchowieństwa z metropolitą Aleksandrem udała się na emigrację do Szwecji, gdzie w 1953 roku utworzono struktury EAÕK na uchodźstwie (egzarchat pod jurysdykcją Patriarchatu w Konstantynopolu). Po śmierci metropolity Aleksandra w 1953 roku został konsekrowany biskup Georgi (Välbe), który stał na czele Kościoła na uchodźstwie do 1961 roku. Po jego śmierci estońskie parafie prawosławne zostały podporządkowane lokalnym biskupom pozostającym pod jurysdykcją Patriarchatu Ekumenicznego.

Natomiast na terenie Estonii w 1945 roku nastąpiło oficjalne połączenie lokalnych struktur z Rosyjską Cerkwią Prawosławną i likwidacja EAÕK, a 1978 roku Patriarchat Ekumeniczny Konstantynopola pod naciskiem Patriarchatu Moskiewskiego pozbawił mocy prawnej tomos³⁰ wydany przez Melecjusza IV.

JURYSDYKCJE PRAWOSŁAWNE W ESTONII PO 1991 ROKU

Podziały w Kościele prawosławnym pogłębiły się po odzyskaniu przez Estonię niepodległości w 1991 roku, kiedy doszło do zderzenia dwóch odrębnych wizji przyszłości prawosławia. Część duchowieństwa i wiernych deklarowała lojalność wobec Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego, a dalszy rozwój Kościoła dostrzegała w zachowaniu *status*

²⁷ Kirikute ja usuühingute seadus, Riigi Teataja, nr. 107, 21 detsember 1934.

²⁸ *Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik ja Vene Õigeusu Kiriku Tallinna piiskopkond*, „Sõnumileht” 1995, 15 XII, nr 41, s. 15.

²⁹ Por. M. Kiviorg, *Church and State in Estonia*, [w:] *Law and Religion in Post-Communist Europe*, red. S. Ferrari, W. Cole Durham Jr., Leuven-Paris-Dudley, MA 2003, s. 103.

³⁰ Tomos to w Kościele prawosławnym uroczysty, oficjalny akt, potwierdzający decyzję biskupa, arcybiskupa, metropolity, patriarchę, lokalny Kościół lub Zgromadzenie Biskupów lokalnego Kościoła.

quo pod jurysdykcją Patriarchatu Moskiewskiego. Inni natomiast dążyli do przywrócenia struktur Kościoła autonomicznego pod jurysdykcją Patriarchatu Ekumenicznego w Konstantynopolu, a więc do powrotu do stanu z okresu międzywojennego.

W 1992 roku została przyjęta nowa konstytucja, a rok później pierwsza ustawa o Kościołach i kongregacjach (*Churches and Congregation Act*). Zgodnie z ustawą organizacje religijne działające w Estonii podlegają rejestracji i wpisowi do rejestru wyznań prowadzonego przez Ministra Spraw Wewnętrznych. Rejestracja odbywa się na podstawie określonego w ustawie kompletu dokumentów, w tym aktu założycielskiego i zatwierdzonego w nim statutu albo protokołu zebrania założycielskiego i statutu zatwierdzonego przez zarząd właściwego Kościoła lub związku wyznaniowego. Inną istotną kwestią, która będzie rzutowała na relacje między jurysdykcjami prawosławnymi w Estonii jest nazwa, którą posługuje się Kościół lub związek wyznaniowy. Ustawa określa, że musi ona wyraźnie się różnić od nazw innych osób prawnych wpisanych do rejestru stowarzyszeń i fundacji non profit oraz nie może wprowadzać w błąd co do celów, zakresu działalności lub formy prawnej.

Oprócz problemów natury prawnej co do rejestracji Kościołów w 1991 roku konieczne było rozstrzygnięcie kwestii związanej z tytułem prawnym do własności majątków kościelnych przejętych po aneksji Estonii do ZSRR. Rejestracja oznaczałaby bowiem przejście przez jeden z Kościołów prawosławnych całości nieruchomości należących do Kościoła prawosławnego.

Wykorzystując powyższe przesłanki, w sierpniu 1993 roku EAÕK na uchodźstwie został wpisany do rejestru Kościołów na podstawie statutu z 1935 roku, co potwierdziło jego pozycję jako prawnego następcę międzywojennego Estońskiego Apostolskiego Kościoła Prawosławnego, który został zlikwidowany przez ZSRR w 1945 roku. W listopadzie 1993 roku podobny krok podjęła diecezja podlegająca pod Patriarchat Moskiewski, która również starała się uzyskać regulację na podstawie statusu z 1935 roku, ale spotkała się z decyzją odmowną ze strony ministerstwa. Diecezja wystąpiła więc na drogę sądową, argumentując, że Kościół na uchodźstwie nie spełniał wymogów prawnych, ponieważ nie posiadał struktur organizacyjnych w Estonii i w związku z tym nie może być uznany za podmiot kontynuujący tradycję przedwojennego EAÕK. Sąd odrzucił jednak ten pozew, orzekając na korzyść EAÕK na uchodźstwie. Wyrok sądu wywołał sprzeciw Patriarchatu Moskiewskiego i doprowadził do zaostreżenia stosunków z Patriarchatem Ekumenicznym w Konstantynopolu.

Wyrok sądu i brak rejestracji Kościoła podlegającego pod Patriarchat Moskiewski były zgodne z kierunkiem polityki państwa wynikającej z rezolucji przyjętej przez Radę Najwyższą Estońskiej SRR z 30 marca 1990 roku *O statusie państwowym Estonii*, zgodnie z którą Estonia od 1940 roku³¹ była okupowana przez ZSRR, a państwowość estońska nigdy nie przestała istnieć³². Wszystkie działania podejmowane przez ZSRR w tym czasie na terenie Estonii zostały uznane za nielegalne. Podobnie Prawosławna Eparchia Tallińska Patriarchatu Moskiewskiego, założona w 1945 roku, już po rozpoczęciu

³¹ W latach 1941-1944 Estonia była okupowana przez III Rzeszę.

³² A. Szabaciuk, *Polityka etniczna Republiki Estońskiej*, „Wschodnioznawstwo” 2016, vol. 10, s. 219-240.

sowieckiej okupacji, bez respektowania statusu Kościoła z 1935 roku, została uznana za przejaw tej nielegalnej okupacji i w związku z tym nie miała prawa do rejestracji³³.

W lutym 1996 roku Patriarcha Ekumeniczny Bartłomiej I przywrócił tomos wydany przez Patriarchę Ekumenicznego Meletiosa IV w 1923 roku; tym samym EAŌK został objęty jurysdykcją kanoniczną Konstantynopola. Decyzję uargumentowano faktem, że nigdy nie stwierdzono nieważności tomosu, a jedynie jego nieskuteczność³⁴. W odpowiedzi patriarcha Aleksy II (Ridigier) stojący na czele Patriarchatu Moskiewskiego zagroził zerwaniem stosunków z Patriarchatem Ekumenicznym. Sytuacja ta podsycała napięte stosunki między Estonią i Rosją, które w tym czasie toczyły spór o politykę pamięci w Estonii (podważanie roli Armii Czerwonej jako wyzwolicielki, „wojna na pomniki”) oraz zmianę dyskryminującej Rosjan estońskiej polityki w zakresie obywatelstwa. W opinii moskiewskiego patriarchy Estonia, co do której w Rosji stosowana jest retoryka „syndromu zdrady”³⁵, w 1996 roku dopuściła się naruszenia „terenu kanonicznego”.

Koncepcja „terenu kanonicznego”, której twórcą był metropolita leningradzki i ładoski Jan (Snyczow), afirmuje Rosję jako jedyne prawosławne państwo, odwołując się przy tym do idei „trzeciego Rzymu”. W myśl tej teorii *jurysdykcja Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego powinna obejmować osoby wyznania prawosławnego zamieszkujące terytorium kanoniczne Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego w Federacji Rosyjskiej, Ukrainie, Republice Białorusi, Mołdowie, Republice Azerbejdżanu, Republice Kazachstanu, Chińskiej Republice Ludowej, Republice Kirgistanu, Republice Łotwy, Republice Litwy, Republice Tadżykistanu, Turkmenistanie, Republice Uzbekistanu, Republice Estonii, Japonii, a także prawosławnych chrześcijan zamieszkujących w innych państwach*³⁶.

W przypadku EAŌK sugerowane naruszenie „rosyjskiego terenu kanonicznego” odnosi się zarówno do granicy administracyjnej i jurysdykcyjnej EAŌK jako Kościoła lokalnego, jak i uniezależnienia od Patriarchatu Moskiewskiego³⁷.

Problem z rejestracją Estońskiej Cerkwi Patriarchatu Moskiewskiego w 1999 roku został przeniesiony na poziom międzynarodowy. W sprawę zaangażowali się zarówno duchowni reprezentujący Patriarchat Moskiewski, jak i przedstawiciele rosyjskiej dyplomacji. Rosyjski Kościół Prawosławny wystąpił wówczas do misji OBWE z wnioskiem o zbadanie przestrzenia prawa wolności religii, a biskup stojący na czele diecezji Tallina domagał się uzależnienia przyjęcia Estonii do Unii Europejskiej od korzystnego

³³ S. Rimestad, *Estonian Orthodoxy in the 1990s*, [online] http://www.eoc.ee/eng/cat-501/cat-519/article_id-1489, 20 XI 2024.

³⁴ Patriarchal and Synodical Act Concerning the Reactivation of the Patriarchal and Synodical Tomos of 1923 Regarding the Orthodox Metropolitanate of Estonia, [online] <http://www.orthodoxa.org/GB/estonia/documentsEOC/tomos1923.htm>, 10 XI 2024.

³⁵ A. Curanović, *Czynnik religijny ...*, s. 247.

³⁶ Statute of The Russian Orthodox Church adopted by The Council of Bishops in 2000, amended by The Council of Bishops in 2008 and 2011, and adopted and amended by The Council of Bishops in 2013, [online] <https://mospatusa.com/files/statute-of-the-russian-orthodox-church.pdf>, 15 I 2021.

³⁷ Por. M. Ławreszuk, *Prawosławie wobec tendencji nacjonalistycznych i etnofiletystycznych. Studium teologiczno-kanoniczne*, Warszawa 2009, s. 91-92.

dla Patriarchatu Moskiewskiego podziału spornego majątku kościelnego. Estoński rząd uległ tej presji i w 2001 roku osiągnięto porozumienie w sprawach majątkowych. W tym samym roku diecezja rosyjska zrezygnowała z próby zarejestrowania statutu z 1935 roku i ostatecznie złożyła wniosek o rejestrację Estońskiego Kościoła Prawosławnego Patriarchatu Moskiewskiego (MPEŌK), a wpis do rejestru został dokonany 17 kwietnia 2002 roku.

Akt rejestracji MPEŌK nie zakończył natomiast napięcia między Patriarchatem Ekumenicznym a Rosyjskim Kościołem Prawosławnym. Spór wywołany przywróceniem tomosu z 1923 roku pozornie zakończył się po trzech miesiącach (16 maja 1996 roku) wypracowaniem porozumienia. W 1999 roku Rosyjska Cerkiew Prawosławna, odwołując się do koncepcji „terenu kanonicznego”, odmówiła uznania biskupa Stefana za kanonicznego hierarchę Estońskiego Kościoła Prawosławnego. Ułożeniu relacji nie pomogło również oświadczenie metropolity Stefana, który stwierdził, że w Estonii może istnieć tylko jeden lokalny Kościół prawosławny, a MPEŌK mógłby dążyć do przekształcenia w diecezję rosyjską EAŌK³⁸. Należy również podkreślić, że Patriarchat Moskiewski w swojej retoryce formułuje dwa poglądy, które z perspektywy EAŌK są nie do zaakceptowania. Po pierwsze, kwestionuje on fakt, że EAŌK jest kontynuatorem autonomicznego Kościoła z okresu międzywojennego, twierdząc, że Kościół powstał w 1996 roku. Tym samym kwestionuje tomos wydany w 1923 roku. Po drugie, według Patriarchatu Moskiewskiego Estonia pozostaje w obszarze terytorium kanonicznego Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego, co z kolei podważa status Estonii jako niepodległego państwa³⁹.

PRÓBA AUTONOMIZACJI MPEŌK W ODPOWIEDZI NA WOJNĘ NA UKRAINIE

Po aneksji Krymu w 2014 roku Kościoły prawosławne w państwach bałtyckich zaczęto postrzegać jako potencjalne zagrożenie dla bezpieczeństwa i stabilności. Wynika to z przekonania, że Rosyjski Kościół Prawosławny mógłby w drodze jednostronnego aktu zmienić status kanoniczny Kościołów poprzez odebranie im autonomii. W przypadku Estonii, w której w przeciwieństwie do Litwy funkcjonują dwie jurysdykcje Kościoła prawosławnego, za źródło tego zagrożenia postrzegany jest MPEŌK będący częścią Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej⁴⁰.

Obawy formułowane w Estonii wynikają z kontrowersyjnych poglądów metropolity Eugeniusza (Rieszetnikowa) stojącego na czele MPEŌK od 2018 roku. W przeciwieństwie do Metropolity Wileńskiego i Litewskiego – Innokentija oraz Metropolity

³⁸ *There Are Yet Problems in the Church Relations between Estonia and Russia*, 13 VIII 1999, [online] <http://www.orthodoxa.org/GB/estonia/interviews/pbs%20ee-ru.htm>, 31 X 2024.

³⁹ T. Toom, *Estonia, Orthodox Church in*, [w:] *The Encyclopedia of Eastern Orthodox Christianity*, red. J. A. McGuckin, Oxford 2011, s. 226-228.

⁴⁰ A. Kuczyńska-Zonik, *Kościoły prawosławne Patriarchatu Moskiewskiego w państwach bałtyckich wobec rosyjskiej inwazji na Ukrainę*, „Komentarze IEŚ” 2022, nr 711.

Ryskiego i całej Łotwy – Aleksandra, Eugeniusz przyjął taktykę unikania otwartego potępienia wojny i działań Rosji w Ukrainie. Wątpliwości podsycił fakt, że 25 lutego 2022 roku, a więc dzień po rozpoczęciu wojny na Ukrainie, na stronie Kościoła prawosławnego został umieszczony tekst przemówienia patriarchy Cyryla, zwierzchnika Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej. Na początku marca 2022 roku opublikowane zostało oficjalne oświadczenie metropolity Eugeniusza, w którym bronił swojego poglądu, że Kościół prawosławny nie angażuje się w politykę⁴¹. Wezwał też do modlitwy o pokój, ale jednocześnie nie potępił rosyjskiej agresji. Oświadczenie potępiające wojnę Rosji z Ukrainą Eugeniusz wydał dopiero 12 października 2022 roku, na wezwanie Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Ministerstwo Sprawiedliwości, ponieważ w przeciwnym razie duchownemu groziłaby sankcja w postaci cofnięcia pozwolenia na pobyt stały w Estonii⁴². W ten sposób władze państwa zmusiły MPEÕK do odcięcia się od opinii patriarchy Cyryla popierającego działania Rosji.

Ton wypowiedzi metropolity Eugeniusza wywołał jednak w estońskiej prasie i mediach społecznościowych debatę na temat ograniczenia lub zakazu działalności Estońskiego Kościoła Prawosławnego Patriarchatu Moskiewskiego w Estonii. W efekcie w 2024 roku rozpoczęła się formalna dyskusja dotycząca przyszłości MPEÕK, a szczególnie rozluźnienia więzi kanonicznej z Rosyjskim Kościołem Prawosławnym.

W lipcu 2024 roku między MPEÕK i Ministerstwem Spraw Wewnętrznych doszło do zawarcia porozumienia mającego na celu ograniczenie i ostatecznie wyeliminowanie wpływu Patriarchatu Moskiewskiego. Przyjęty plan zakłada zmianę obecnego statutu Kościoła, aby w ten sposób usunąć odniesienia do Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego (poza tomosem z 1993 roku) oraz współpracę z EAÕK, która w przyszłości być może doprowadzi do zjednoczenia Kościołów⁴³. W sierpniu zgromadzenie plenarne MPEÕK zatwierdziło rewizję statutu Kościoła, na mocy którego zostanie ustanowiona niezależność od Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej w sprawach administracyjnych, gospodarczych, oświatowych i obywatelskich. Zaproponowana została też nowa nazwa Kościoła – Estoński Kościół Prawosławny, która jest jednak problematyczna, ponieważ nie różni się wystarczająco od EAÕK⁴⁴.

We wrześniu do rozmów o zmianach w MPEÕK przyłączył się EAÕK, oferując status samorządnego wikariatu parafii o tradycji rosyjskiej⁴⁵. Otwarte jest pytanie o to, czy

⁴¹ P. Rohtmetts, *The Two Estonian Orthodox Churches and the War in Ukraine*, „Näkemys” 2022, 17 IV, [online] <https://www.vartija-lehti.fi/the-two-estonian-orthodox-churches-and-the-war-in-ukraine/>, 12 XI 2024.

⁴² A. Kuczyńska-Zonik, *Kościół prawosławny...*

⁴³ *Estonia: State and Orthodox Church agreed on separation from Moscow Patriarchate*, 2 VIII 2024, [online] <https://orthodoxtimes.com/estonia-state-and-orthodox-church-agreed-on-separation-from-moscow-patriarchate/>, 24 XI 2024.

⁴⁴ *Moskva Patriarhaadi Eesti Õigeusu Kirik muutis põhikirja ja nime*, 23 VIII 2024, [online] <https://eesitikirik.ee/moskva-patriarhaadi-est-oi-geusu-kirik-muutis-pohikirja-ja-nime>, 20 XI 2024.

⁴⁵ *Eesti Õigeusu Kirik alustab dialoogi MPEÕK eraldamiseks Vene kirikust*, 20. september 2024, [online] <https://www.postimees.ee/8099878/est-oi-geusu-kirik-alustab-dialoogi-mpeok-eraldamiseks-vene-kirikust>, 20 IX 2024.

podjęte działania będą wystarczające z perspektywy bezpieczeństwa państwa, a także czy zapobiec to ingerencjom ze strony Rosji⁴⁶.

ZAKOŃCZENIE

Funkcjonowanie w Estonii dwóch jurysdykcji prawosławnych jest konsekwencją złożonej historii państwa, którą w znaczącej mierze kształtowały wpływy rosyjskie/radzieckie, ale także relacji między Rosyjską Cerkwią Prawosławną a Patriarchatem Ekumenicznym Konstantynopola. W efekcie na poszczególnych etapach powstawały odmienne koncepcje polityki wyznaniowej państwa względem Kościoła prawosławnego i jego wiernych, a problem ten był niejednokrotnie przenoszony na poziom relacji międzynarodowych. Wpływ religii na przestrzeń publiczną, w tym międzynarodową, jest warunkowany nie tylko formalnym ułożeniem relacji z państwem wynikającym z przyjętych regulacji prawnych, ale faktycznym układem sił między aparatem władzy państwowej a wspólnotami religijnymi. Kluczową rolę odgrywa w tym względzie demografia (liczba wiernych poszczególnych wspólnot religijnych), stan posiadania, zdolność do mobilizowania wiernych, historyczna rola wspólnot religijnych w państwie, ale również bieżąca sytuacja polityczna⁴⁷. W kontekście zaostrzenia sytuacji międzynarodowej funkcjonowanie w Estonii dwóch jurysdykcji prawosławnych, oprócz problemów natury administracyjnej, ekonomiczne i oświatowej, rodzi obecnie także dylematy w obszarze bezpieczeństwa.

Weryfikowana w artykule hipoteza zakładająca, że pomimo wysokiego współczynnika zsekularyzowania społeczeństwa Estonii i przy relatywnie niskim poziomie identyfikacji religijnej (wynoszącym 29% ogółu osób powyżej 15 roku życia) sytuacja Kościoła prawosławnego pozostaje jednym z istotnych czynników kształtujących stosunki międzynarodowe na wielu poziomach – zarówno relacji między Federacją Rosyjską i Estonią, ale również stosunków między Rosyjską Cerkwią Prawosławną a Kościołami prawosławnymi w Estonii czy wreszcie Rosyjską Cerkwią Prawosławną a Patriarchatem Ekumenicznym w Konstantynopolu, została potwierdzona. Ustanowienie dwóch prawosławnych jurysdykcji w Estonii, problemy wewnętrzne, a także relacje zachodzące pomiędzy nimi są efektem ścierania interesów reprezentowanych przez Rosję i Estonię, ale i struktur wyznaniowych, takich jak Rosyjska Cerkiew Prawosławna i Patriarchat Ekumeniczny w Konstantynopolu. Ten religijny podział może być instrumentalizowany do osiągnięcia różnych celów politycznych.

⁴⁶ A. Bogdanovski, *Estonian Orthodox Church changes Name to Distance Itself from Moscow*, 30 VIII 2024, [online] <https://www.churchtimes.co.uk/articles/2024/30-august/news/world/estonian-orthodox-church-changes-name-to-distance-itself-from-moscow>, 20 IX 2024.

⁴⁷ A. Curanović, *Czynnik religijny...*

BIBLIOGRAFIA

- Ališauskienė M., *Religia w postkomunistycznym społeczeństwie na Litwie: miejsce, zmiany i formy funkcjonowania*, „Politeja” 2011, nr 2(16).
- Barker E., *But Who's Going to Win? National and Minority Religions in Post-Communist Society*, „Facta Universitatis, Series: Philosophy and Sociology” 1999, vol. 2, no. 6.
- Bednaruk W., Gil A., *Soviet Religious Law in 1917–1922. Ideological and Legal Foundations*, „Studia Iuridica Lubliniensa” 2023, vol. 32, no. 3.
- Benovska-Sabkova M., *Armastus, Andestus, Alandlikkus. The Rediscovery of Orthodox Christianity in Post-Soviet Estonia*, „Journal of Ethnology and Folkloristics” 2011, vol. 5, no. 1.
- Bogdanovski A., *Estonian Orthodox Church Changes Name to Distance Itself from Moscow*, 30 VIII 2024, [online] <https://www.churchtimes.co.uk/articles/2024/30-august/news/world/estonian-orthodox-church-changes-name-to-distance-itself-from-moscow>.
- Curanović A., *Czynnik religijny w polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej*, Warszawa 2010.
- Curanović A., *The Post-Soviet Religious Model. Reflections on Relations between the State and Religious Institutions in the CIS Area*, „Religion, State and Society”, vol. 41, no. 3, <https://doi.org/10.1080/09637494.2013.843122>.
- Dudra S., Król-Mazur R., Maj D., *Polityka wyznaniowa. Wschodnia i ekumeniczna perspektywa eklezjalna*, Zielona Góra 2018.
- Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik ja Vene Õigeusu Kiriku Tallinna piiskopkond*, „Sõnumileht” 1995, no. 41.
- Eesti Õigeusu Kirik alustab dialoogi MPEÕK eraldamiseks Vene kirikust*, 20. september 2024, [online] <https://www.postimees.ee/8099878/estli-oigeusu-kirik-alustab-dialoogi-mpeok-eraldamiseks-vene-kirikust>.
- Eesti Vabariigi Põhiseadus, Asutava Kogu poolt 15. junnil 1920 a. vastuvõetud, Riigi Teataja 1920, 113/114, 243.
- Engelhardt J., *Singing in the Right Way. Orthodox Christians and Secular Enchantment in Estonia*, Oxford–New York 2015.
- Estonia: State and Orthodox Church agreed on separation from Moscow Patriarchate*, 2 VIII 2024, [online] <https://orthodoxtimes.com/estonia-state-and-orthodox-church-agreed-on-separation-from-moscow-patriarchate/>.
- Kirikute ja usuühingute seadus, Riigi Teataja, nr. 107, 21 detsember 1934.
- Kiviorg M., *Church and State in Estonia*, [w:] *Law and Religion in Post-Communist Europe*, red. S. Ferrari, W. Cole Durham Jr., Leuven-Paris-Dudley, MA 2003.
- Konstytucja Republiki Estońskiej przyjęta przez obywateli Republiki Estońskiej w referendum przeprowadzonym w dniu 28 czerwca 1992 r., tłum. A. Puu, [w:] *Konstytucje państw Unii Europejskiej*, Warszawa 2011.
- Kuczyńska-Zonik A., *Kościół prawosławny Patriarchatu Moskiewskiego w państwach bałtyckich wobec rosyjskiej inwazji na Ukrainę*, „Komentarze IEŚ” 2022, nr 711.
- Letter from Sergii (Stragorodskii), metropolitan of Vladimir and member of the Holy Synod, to Paul Sepp, representative of the Diocesan Council in Tallinn, 28 June 1920, [w:] *Pravoslavie v Estonii. Issledovanie i dokumenty v dvukh tomakh*, vol. 2, Moskwa 2010.
- Lewandowski J., *Historia Estonii*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2002.

- Ławreszuk M., *Prawosławie wobec tendencji nacjonalistycznych i etnofiletystycznych. Studium teologiczno-kanoniczne*, Warszawa 2009.
- Melvin N., *Russians beyond Russia. The Politics of National Identity*, London 1995.
- Moskva Patriarhaadi Eesti Õigeusu Kirik muutis põhikirja ja nime, 23 VIII 2024, [online] <https://eestikirik.ee/moskva-patriarhaadi-est-i-oigeusu-kirik-muutis-pohikirja-ja-nime>.
- Oinas F.J., *The Position of the Setus in Estonian Folklore*, „Journal of Baltic Studies” 1974, vol. 5.
- Orthodoxy in Estonia, 1917. The Restoration of the Tallinn Suffragancy*, [online] <https://www.balticorthodoxy.com/orthodoxy-in-estonia-1917>.
- Paert I., *Conciliarity in the Borderlands. The Riga Orthodox Council (Sobor) of 1905 and the Church Reform Movement in Imperial Russia*, „The Journal of Ecclesiastical History” 2022, vol. 73, no. 3.
- Patriarchal and Synodical Act Concerning the Reactivation of the Patriarchal and Synodical Tomos of 1923 Regarding the Orthodox Metropolitanate of Estonia, [online] <http://www.orthodoxa.org/GB/estonia/documentsEOC/tomos1923.htm>.
- Pietrzak M., *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2005.
- Rahvastiku demograafilised ja etno-kultuurilised näitajad, [online] <https://rahvaloendus.ee/et/tulemused/rahvastiku-demograafilised-ja-etno-kultuurilised-naitajad>.
- Report of Archbishop Ioann (Smirnov) of Riga and Mitau, 10 July 1917: RGIA, f 796, op 204, ot. 2, st. 2, d. 332, l. 1-2, cyt. za: [online] <https://www.balticorthodoxy.com/orthodoxy-in-estonia-1917>.
- Report of the members of the Provisional Council of Riga Diocese to the Chief Procurator of the Holy Synod, 19 July 1917, RGIA, f. 796, op. 204, otd. 2, st. 2, d. 332, l. 3-4, cyt. za: [online] <https://www.balticorthodoxy.com/orthodoxy-in-estonia-1917>.
- Rimestad S., *Estonian Orthodoxy in the 1990s*, [online] http://www.eoc.ee/eng/cat-501/cat-519/article_id-1489.
- Rimestad S., *Modernising Church Life: the Case of the Interwar Orthodox Churches in Estonia and Latvia*, „Religion, State and Society” 2012, vol. 40, no. 3-4.
- Ringvee R., *Is Estonia Really the Least Religious Country in the World?*, „The Guardian”, 2011, 16 IX, [online] <https://www.theguardian.com/commentisfree/belief/2011/sep/16/estonia-least-religious-country-world>.
- Rohtmets P., *The Two Estonian Orthodox Churches and the War in Ukraine*, „Näkemys” 2022, 17 IV, [online] <https://www.vartija-lehti.fi/the-two-estonian-orthodox-churches-and-the-war-in-ukraine/>.
- Schihalejev O., *Religious Education at Schools in Estonia*, [w:] *Religious Education at Schools in Europe. Northern Europe*, red. M. Rothgangel, G. Skeie, M. Jäggle, Vienna 2014.
- Speech of Archbishop Aleksander (Paulus) to Patriarch Meletios (Metaxakis) IV of Constantinople, 3 July 1923, [w:] *Pravoslavie v Estonii. Issledovanie i dokumenty v dvukh tomakh*, vol. 2, Moskwa 2010.
- Statute of The Russian Orthodox Church adopted by The Council of Bishops in 2000, amended by The Council of Bishops in 2008 and 2011, and adopted ad an amended by The Council of Bishops in 2013, [online] <https://mospatusa.com/files/statute-of-the-russian-orthodox-church.pdf>.
- Szabaciuk A., *Polityka etniczna Republiki Estońskiej*, „Wschodnioznawstwo” 2016, vol. 10.

There Are Yet Problems in the Church Relations between Estonia and Russia, 13 VIII 1999, [online] <http://www.orthodoxa.org/GB/estonia/interviews/pbs%20ee-ru.htm>.

Toom T., *Estonia, Orthodox Church in*, [w:] *The Encyclopedia of Eastern Orthodox Christianity*, red. J.A. McGuckin, Oxford 2011.

Usuliste ühenduste ja nende liitude seadus 12. november 1925, RT 183-184, 27 November 1925.

White J.M., *Edinoverie, Russian Orthodoxy, and Ecclesiastical Authority at the End of the Imperial Regime*, „The Russian Review” 2020, vol. 79.

Dorota MAJ – doktor, adiunkt w Katedrze Ruchów Politycznych i Badań Etnicznych Wydziału Politologii i Dziennikarstwa UMCS. Zainteresowania naukowe koncentrują się wokół relacji między religią a polityką, nowych ruchów społecznych oraz demokracji bezpośredniej. Autorka monografii *Konferencja Kościołów Europejskich wobec integracji europejskiej* (2016), współautorka prac *Civic/Participatory Budget in the Visegrad Group Countries in the Context of Good Practices* (2021) oraz *Polityka wyznaniowa. Wschodnia i ekumeniczna perspektywa eklezjalna* (2018). Współredaktorka publikacji poświęconych ruchom społecznym, religii i organizacjom wyznaniowym oraz partycypacji politycznej.